

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research
Cilt / Volume 7, Sayı / Issue 17 (Aralık / December 2018), s. 106-115.
DOI: <http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut250>
ISSN: 2147-5490, Samsun- Türkiye

Özgün Makale/ Original Article

|| Geliş Tarihi: 27.11.2018
Kabul Tarihi: 03.12.2018

Kutadgu Bilig'de Geçen Ötüken Begi Üzerine Bazı Tespitler

Some Assessments on the Ötükän Bägi in the Qutadyu Bilig

Erdem UÇAR*

Öz

*Kutadgu Bilig'*in ilmî neşri 1947'de Reşit Rahmeti Arat tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu neşir, eserin mevcut üç yazmasına dayanmaktadır. Arat, uzun bir mesainin neticesinde *Kutadgu Bilig* metnini hazırlamayı başarmıştır. Eserdeki bazı ibarelerin anlaşılmasında sorunlar bulunmaktadır. Bunlardan biri de *ötüken begi* ibaresidir. Bu şahıs *ötüken begi* belirli bir dönemde ve coğrafyada yaşamış özel bir şahıs mıdır? Bu özel şahıs tarihî dönemdeki bir şahısla ilişkilendirmek mümkün müdür? Makalede bu sorulara cevap arayacağım. Sonuç olarak, Yūsuf Hās Hācib'in bu şahsı yazılı kaynaklardan değil, sözlü gelenekten almış olabileceği ihtimali değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *ötüken begi, ebügen, Kutadgu Bilig, Moğolca kopya.*

Abstract

The scholarly edition of *Qutadyu Bilig* was carried out by Reşit Rahmeti Arat in 1947. This edition is based on the three manuscripts of the work. In the end of long work, Arat succeeded in preparing the edition of *Qutadyu Bilig*. There are problems in understanding some of the phrases in the work. One of them is the phrase *ötükän bägi*. Is this person a private person who lived in a certain period and geography? Is it possible to associate this special person with a person in the historical period? I look for an answer to these questions in the article. As a result, the possibility of Yūsuf Khāss-Hācib receiving this person from oral tradition and not from written sources will be evaluated.

Key Words: *ötükän bägi, äbügän, Qutadyu Bilig, Mongolic copy.*

* Doç. Dr., Prague/Czech Republic. Elmek: merdemu@gmail.com

Giriş

*Kutadgu Bilig'*in yazmalarındaki sorunlar metnin sağlıklı bir neşri önündeki en büyük engellerden biridir. Eserin elimize ulaşan mevcut üç yazmasına dayanarak mükemmel bir KB neşri sunan Arat, yazmalardaki birçok sorunu uzun yıllar çalışıp çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. Ancak oldukça hacimli ve içerik bakımından anlaşılması pek de kolay olmayan eserde bulunan bütün problemleri çözememiştir. Tezcan'ın da belirttiği üzere Arat'ın eser hakkındaki notlarının tamamlanmamış veya yayımlanmamış olması neşir açısından başka bir talihsizlik olmuştur. Eğer Arat'ın *Atebetü'l-Hakayik*'teki gibi KB için de notları olsaydı eserin neşri şüphesiz daha da değer kazanacaktı (1981: 24). Esere ait açıklamaların olmayışının bir bakıma da faydalı olduğu söylenebilir, zira 1947'de sonra bilhassa 1970'lerden itibaren eserin metni hakkında birçok araştırma yayımlanmıştır. KB'nin metin sorunları açısından bu çalışmalar oldukça faydalı olmuştur. Eserin mevcut üç yazmasının açıklamalı müstakil neşirleri yapılabileceği bu tür çalışmaların süreceğini tahmin etmek zor değildir.

KB'nin iki beytinde görülen *ötügen begi* ibaresine kafam takılmıştı. Bu ibareyi biraz araştırmak istedim. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* başlıklı abidevî eserinde bu ibareye dikkati çekmiş, ama kesin bir şey ortaya koyamamıştır. Bu nedenle, ifade hakkında biraz daha ayrıntılı durulmasının faydalı olabileceğine karar verdim.

Eserde, *ötügen begi* ibaresi sadece iki yerde, 1962. ve 2682. beyitlerde geçmektedir. Geçtiği iki beyitteki mısraların anlamı da birbirine benzemektedir.

Beyitler şöyledir:

negü tir eşitgil *ötügen begi*

sınap sözlemiş sözni yetrüp ögi (Arat 1947: 1962 [s. 214])

iği yaqşı aymış *ötügen begi*

tilin tutzu birmiş saña söz yigi (Arat 1947: 2682 [s. 281])

İki beyitteki *ötügen begi* ifadesini Arat (1959: 149, 199) ve Dankoff (1983: 104, 128) 'Ötüken beyi' ile çevirmiştir.

Radloff, 1962. beyitte V'deki yeri (75/20) *ödügen yegi* 'Ödügen'in en üstünü' olarak okumuş, ama dipnotta kendisinin *Türk Lehçeleri Sözlüğü*'ndeki *ödü* (II) 'seçkin (?)' maddesinin (1893: 1279) iptal edilerek bu maddenin *ötügen* maddesine taşınması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca daha önceki *ebügen* (Teleütçe *öböğön*) okuyuşundan vazgeçtiğini de itiraf etmiştir (1900: 178, dip. 20). V 97/23'teki yeri ise *ödügen pegi* 'Ödügen beyi' şeklinde okumuş ve *Ödügen*'in Eski Türk yazıtlarındaki yer adı *Ötüken* ile birleştirilebileceğini ifade etmiştir (1910: 235-236, dip. 23).

Gerçekten de Radloff, KB'nin V yazmasını Uygur harflerine döktüğü neşrinde kelimeyi 97/23'te "PWK'N" şeklinde göstermiştir (1891: 110). Daha sonra, K yazmasındaki tanığı görünce önceki okuma teklifinden vazgeçmiştir (1900: 178, dip. 20). Radloff, vazgeçtiği *ebügen* okuyuşunu *Türk Lehçeleri Sözlüğü*'nde Altay, Teleüt ve Kumandu 'diyalektlerinden' tanıkladığı *öböğön* 'yaşlı, ihtiyar' (1893: 1312-1313) ile ilişkilendirmiştir.

Radloff'un kabul etmediği *ebügen* okunuşu daha sonra Doerfer tarafından tekrar gündeme getirilmiştir. Arat'ın *iği yaqşı aymış ötüken begi* şeklinde okuduğu mısrayı Doerfer, *edi yaqşı aydı ebügen begi* şeklinde okuyup mısrayı şöyle çevirmiştir: "Yaşlı bey pek güzel söylemiş". Doerfer'e göre Arat'ın okuma tercihi yanlıştır. 2682. beyitte V'nin

yazıcısı yazım hatası yapmıştır ve doğru kelime *ebügen* olmalıdır. Onun bahsettiği *ebügen* kelimesi 'yaşlı, deneyimli kimse' anlamında Moğolca bir alıntıdır. Doerfer, *ebügen* için Radloff'un sözlüğündeki *öböğön*'ü de kanıt olarak göstermiştir (1963: 109-110). Ancak o, 1962. beyit hakkında herhangi bir yorumda bulunmamıştır.

Clark, Doerfer'in teklifini kabul etmez, zira Radloff'un *ebügen* okuyuşunun hatalı olduğunu, doğrusunun *ötügen* olması gerektiğini söylemiştir (1977: 136).

İlk kez Kıpçak sahasında *Codex Cumanicus*'ta karşımıza çıkan Moğolca kopya *öbüge* 'büyükbaba, dede', Çağatayca metinlerde *öbüge(n)* ve *öbege* şekillerinde görülmüş ve yine aynı anlamla bugünkü birçok Türk dilinde yaşamıştır. Moğolca kopyanın tarihî ve günümüz Türk dillerindeki durumu için bk. Kincses-Nagy 2018: 102-103. Netice itibarıyla, *ebügen* şeklinde Moğolca kopyanın *Codex Cumanicus*'tan önce tespit edilmediği söylenebilir.

İnan (?), Yusuf Has Hâcib'in Ötüken'i hatırlayarak Türk kaynaklarına çok önem verdiği dikkat çekmiştir (Kutadgu Bilig Tıpkıbasımı I 1942: 31). Daha sonra, başka bir yazısında, Ötüken'in Yusuf Has Hâcib'in yaşadığı dönemde Müslüman Türk bilginleri için uzak bir yer adından ibaret olduğunu, KB'nin yazıldığı devirde Ötüken ve çevresinin henüz müslümanlaşmadığını belirtip Yusuf Has Hâcib'in zikrettiği *ötügen begi*'nin burada yaşayan bilgi<n>lerden biri olabileceğini ileri sürmüştür (1970: 114-115).

Özönder, *ötügen begi* hakkında şu tespitleri yapmıştır:

Yusuf'un bir hükümdar neslinin nasıl çıkıp sürdürülebileceğine dair sözleri Ötüken begi'ne söyletmesi (1962, 2682), onun Aşina sülalesinin Ötüken ile olan tarihsel bağımlı bilgi olarak sakladığının bir işareti olarak da anlaşılabilir. (...) Ötüken begi böyle konuşturulanlardan biridir. "Beyliğe lâyık bir beyin nasıl olması gerektiğinin" anlatıldığı bölümde geçen ilig/hükümdar ve Ögdülmiş arasındaki konuşmada Ögdülmiş, hangi haslet ve vasıflara sahip olduğu takdirde buduna uluğ beg olunarak bu uluğ beg'den edgü uruğ "iyi soy", yani 'iyi hanedan' "Sözünü sınavarak ve aklına başvurarak söyleyen" biçiminde nitelenen Ötüken begi'ni Yusuf bir referans olarak almış ve hükümdara onun "söylediklerini dinlemesi"ni öğütlemiştir. (2017: 22-24)

Aşina sülalesine mensubiyetin idraki konusunda *Divanü Lugati't-Türk*'te veya dönemin diğer eserlerinde herhangi bir kayıt ya da işaretin olmaması nedeniyle *ötügen begi* ibaresinin tarihî Aşina sülalesi ile ilişkilendirilmesi biraz zor gözükmektedir.

Şimdi KB'nin yazmalarda ibarenin nasıl olduğunu göstermeye çalışalım:

1962. Beyit	
<i>ötügen begi</i> (Arat 1947: 214)	
V 75/20	 <i>ötügen begi</i>
K 100/8	 <i>ötügen begi</i>
F 150/15	 <i>ötügen begi</i>
2682. Beyit	
<i>ötügen begi</i> (Arat 1947: 281)	

V 97/23	 "DWK'N ~"PWK'N begi
K 149/11	 ötügen begi
F 199/10	 ötügen begi

Tanıkların orijinal resimlerinden anlaşılacağı üzere, F ve K yazmalarında, hatta V' de (75/20) kelimenin *ötügen* olduğu oldukça açıktır. Yazmalardan sadece V 97/23'teki "DWK'N ~ "PWK'N tanığı problemlidir. Kelimenin okunuşu hakkında şüphenin ortaya çıkmasında buradaki tanık etkili olmuştur. Yazmaların bize sunduğu tanıklara bakarsak ilk kez Radloff'un teklif edip sonradan vazgeçtiği ve daha sonra Doerfer'in tekrardan gündeme getirdiği *ebügen* okunuşu için yazmalar bize yeterli derecede bir kanıt sunmamaktadır. V 97/23'teki yer de oldukça şüphelidir. Buradaki tanığın harfçevrimi "DWK'N veya "PWK'N şeklinde yapılabilir, zira kelimedeki üçüncü harf hem *be* hem de *dal* olarak yorumlanmaya müsaittir. Kelime *ebügen* şeklinde okunduğu zaman, bu okunuş altı yerden sadece biri için geçerli olmaktadır. Dolayısıyla böyle bir okunuş için yeterli bir kanıt elde bulunmamaktadır.

Yusuf Has Hâcib, *ayur, idi yakşı aymış, muñar meñzetü sözler, ne tiyür, negü tir eşitgil, yime yakşı aymış*, vs. gibi kalıp ifadelerle okuyucunun dikkatini çekmek istemiş ve sözlerinin tesirini arttırmak için bazı şahısların¹ ağzından bilgileri aktarmıştır. Söyleyeceklerini başkasının ağzından ifade ederken tercih ettiği şahısları iki ana gurupta toplamak mümkündür. Bazı şahıslar bağlamla alakalıdır. Mesela, *aşa tutmuş er* (4207), *ajun kezmiş er* (4434), *ajun tutğuçı* (2141), *aslı bedük* (5325), *bağırsak kaşa* (3299), *bağırsak sözi* (4766), *boğun başşısı* (5287), *boğun başlar er* (544), *boğun begi* (6138), *boğuz tığguçı* (4588), *böke yawğusı* (5043, 5523), *edğü tilegli* (914), *hakan tili* (3126), *halal yigli er* (5349), *il kend begi* (216, 5354), *ila atlığı* (841, 1629, 2319), *ila beg* (1779), *ila erkini* (4752), *ila sır teni*² (2696), *ilçi başı* (4197), *kılkı amul* (6261), *kiñeşür kişi* (5658), *kişi edğüsü* (2838), *kökçin* (2818), *köni kılkık er* (2863), *köni sözlüg er* (5078), *könli bışmış kişi* (6165), *könli ođuđ* (4189, 5112), *könli süziük* (3085), *könli yaruk* (5599), *közi tok kişi* (2614, 5385), *küsemiş kişi* (3312), *kıtı belgüliüg* (3071), *kıtın kopmış er* (602), *mu'abbir hakim* (6020), *öge buyrukı* (2941), *oğulluğ kişi* (1222), *otaçı* (4631), *otaçı hakim* (4617), *özin basmış er* (3639), *sakınuk başı* (4406), *sakınuk çığay* (3613), *sakınuk kişi* (3343), *sewitmiş kişi* (533), *sewmiş kişi* (3516), *süzülmüş kişi* (4795), *tapuğ bilgüçi* (3999), *tapuğ kılgüçı* (4050), *tazı tili* (5809), *tilin emgemiş er* (165), *törü birgüçi* (4082), *törüliüg kişi* (4290), *yağılamış er* (4261), *yağılığ kişi* (3400), *yazukluğ kılı* (5123), vs.

¹ Arat, Yusuf Has Hâcib'in çeşitli konulardaki fikirlerini naklederken cemiyetin muhtelif zümrelerine mensup bazı şahısları zikrettiğini, bu şahısların şairin döneminde yaşayan veya eserleri ile tanınan ya da bu gibi vesilelerle eserlerde adları geçen maruf kimseler olduğunu söylemiştir (1947: XXVII). Dankoff, Yusuf'un zikrettiği şahısların özel ve model niteliğindeki bir vasıflarının olmadığı fikrindedir (1981: 92b-93b). Özönder, "bu özel adları metnin konuşur faillerinin muhataplarına olan ilişkisini kurarak" çeşitli guruplara ayırmıştır. Ayrıca, bu şahıslar hakkında şunu ifade etmiştir: "Yusuf eserinde öğütlerini veya mesajlarını, daha doğru olarak hükümdarlık kutuna dair bilgilerini çoğunlukla han, beg, buyruk, erkin, atlığ 'ileri gelen', biliglig 'bilgili' sırasındaki atalara söyleterek bu Türk hükümdarlık bilgilerini güçlendirme, böylelikle daha etkili olma yolunu seçmiştir" (2017: 19-21, 23)

² İbare hakkında bir not için bk. Özönder 2017: 33-34, dip. 17.

Yusuf Has Hâcib, bazı beyitlerde ise vurgulamaya çalıştığı düşünceyi bilgi ve hikmet sahibi olduğunu kabul ettiği şahısların ağzından aktarmıştır. Bunlar da şüphesiz bağlamla alakalı olan şahıslardır, ama bu kişilerin o dönemdeki okuyucunun bilgisi, hikmeti ve tecrübesi konusunda şüphe duymadığı kimseler olduğu söylenebilir. Mesela, *awuçğa* (2984, 4152), *bilge* (613, 5024), *bilge tetig* (755), *bilgi teniz* (4998, 5199), *bilig birgüçi* (3962, 5419, 5473), *biliglig* (555, 3278), *biliglig bedük* (2448), *biliglig çigil* (3494), *biliglig tözün* (5308), *böğü bilgi kiñ* (1100), *böğü il begi* (1076), *öglüg sözi* (1246), *şair* (739), *sartlar başı* (3002), *sınamış karı* (723), *tona alp er* (5861), *türk buyrukı* (1163), *türk hanı* (3817), *uç ordu begi* (1594), *uç ordu hanı* (2966, 3815, 5569), *ukušluğ* (3878), *ukušluğ bilir* (1146), *ukušluğ böğü* (4074, 6061), *yağma begi* (1758, 4947), vs.

Yukarıda da ifade ettiğim üzere 1962. ve 2682. beyitlerin ilk mısrası anlam bakımından neredeyse birbirinin aynısıdır. Ancak bağlamlar farklıdır. O hâlde, iki beytin geçtiği bağlamları kısaca izah etmeye çalışayım.

1962. beyit, Ögdülmiş'in hükümdara verdiği uzun bir cevabın (1948.-2174. beyitler) içerisinde bulunmaktadır. Bu cevap da hükümdarın vasıflarının nasıl olması gerektiği bâbın içinde yer almaktadır. 1955. beyitte bir kimseden bahsedilmiştir:

negü tir eşitgil *bilig bilmiş er*
başında keçürmiş öküş yilmiş er (Arat 1947: 1955 [s. 213])

Bu kişi "bilgi, akıl ve tecrübe sahibi biridir" (*bilig bilmiş er*). 1956.-1961. beyitlerdeki söylenenler bu kişiye aittir. Daha sonra, 1962. beyitte başka birisinin (*ötügen begi*) söylediği sözlerden bahsedilir:

negü tir eşitgil *ötügen begi*
sınap söylemiş sözni yetrüp ögi (Arat 1947: 1962 [s. 214])

1962.-1992. beyitler arasında söylenenler burada tarifi yapılan kişiye aittir. 1992. beyitte yine söylenenlerin sahibi olan kişi (*ilçi başı* ve *örüg keđ köñüllüg sınamış kişi*) tarif edilir:

negü tir eşitgil ay *ilçi başı*
örüg keđ köñüllüg *sınamış kişi* (Arat 1947: 1992 [s. 217])

Bu kişinin söyledikleri 2031. beyte kadar sürer ve bu beyitte yine söz sahibi (*biliglig*) tarif edilir:

negü tir eşitgil *biliglig* sözün
yiyümedi küçkey ilin kiç uzun (Arat 1947: 2031 [s. 220])

Bu kişinin söyledikleri 2088. beyte kadar sürer ve bu beyitte yine söz sahibi (*sınamış kişi* ve *başında keçürmiş yaşamış kişi*) tarif edilir:

negü tir eşitgil *sınamış kişi*
başında keçürmiş yaşamış kişi (Arat 1947: 2088 [s. 225])

Görüldüğü üzere, 1955., 1962., 1992., 2031. ve 2088. beyitlerde kast edilen anlam büyük ölçüde birbiriyle aynıdır. Yusuf Has Hâcib, okuyucunun dikkatini çekmek, söylenenlerin önemini vurgulayıp tesirini arttırmak için belirli aralıklarla "bilgili ve tecrübeli kişi nasıl söyler" anlamındaki mısraları bilinçli bir şekilde metnine yerleştirmiştir.

2682. beyit, kâtibin vasıflarının anlatıldığı bâbın içerisinde yer almaktadır. Yusuf Has Hâcib, bu bölümde de okuyucunun dikkatini çekip söylediklerinin önemini

vurgulamak ve tesirini arttırmak istemiştir. Bk. Beyit 2690 ve 2696. Dolayısıyla 2682. beyti de dikkat çekme beyti olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır.

Yukarıda da belirttiğim üzere Yusuf Has Hâcib, çeşitli kişilerin ağzından sözlerini aktarmıştır. Bu kişilerin bazıları bağlamla ilgilidir ve bağlamdaki konu hakkında etraflı bilgiye sahiptir. Bazıları ise sadece bilgi ve tecrübe sahibi olan, söyledikleri kıymetli kişilerdir. Ancak bu kişiler genel vasıfta olup herhangi bir özel vasıf taşımazlar. Kanaatimce *ötügen begi* de bunlardan biridir.

KB' de özel ad + *begi* şeklindeki unvan gurubu örneği iki tanedir: *yağma begi* (1758, 4947) ve *ötügen begi*. Ayrıca *beg* ile kullanılsa da işlevi ve anlamları bakımından bu ibarelere benzeyen bir ibare de 3491. beyitteki *biliglig çigil'* dir.

Yusuf Has Hâcib'in zikrettiği *yağma begi* ve *biliglig çigil* açıklanabilir gözüküyor. Çigil boyunun Karahanlı devleti içerisinde önemli ve değerli bir yeri olduğunu biliyoruz. Kaşgarî, *Dîvânü Lugatî't-Türk'* te Çigil boyu hakkında onların değerli ve ayrıcalıklı olduğunu kaydetmiştir. Mesela, Kaşgarî'nin kaydettiği şu iki sözcük Çigil boyunun özel ve ayrıcalıklı olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir: *er çigillendi* "Adam Çigil gibi giyindi." (Dankoff-Kelly 1982: 401 [s. 96]); *ol anı çigilledi* "Onu Çigillerden yaptı ve onlardan saydı" (Dankoff-Kelly 1982: 595 [s. 325]). Dolayısıyla, Yusuf Has Hâcib'in dikkat çekme beytindeki *biliglig çigil* "hikmet sahibi Çigil" açıklanabilir bir ifadedir. Benzer durum, *yağma begi* için de geçerlidir. Yağmalar, tek dilli olup sade Türkçe konuşan ve Karahanlı devletinin esasını teşkil eden topluluklardan biridir. Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib'in *yağma begi'* nin ağzından düşüncelerini aktarması gayet normaldir. Üstelik beyitlerde *yağma begi*, *kamuğ iş içinde yetilmiş ögi* 'aklı her işe eren' şeklinde tavsif edilmiştir.

Ancak aynı şeyi *ötügen begi* ibaresi için söylemek mümkün değildir. Yusuf Has Hâcib'in zikrettiği *ötügen begi* belirli bir dönemde ve coğrafyada yaşamış özel bir şahıs mıdır? Bu özel şahsı tarihî dönemdeki bir şahısla ilişkilendirmek mümkün müdür?

Yusuf Has Hâcib'in aslında *ötügen* yer adını bildiği konusu biraz şüphelidir. Onun çağdaşı olan Kaşgarî, *Dîvânü Lugatî't-Türk'* te *ötügen'i* 'Uygurlara yakın, Tatar çöllerindeki bir yer adı' (Dankoff-Kelly 1982: 81 [s. 159]) olarak tarif etmektedir. Kaşgarî'nin dünyasında bile *ötügen* yer adı çok net değildir. Bu nedenle, Yusuf Has Hâcib'in *ötügen begi* diye tarif ettiği şahsı bildiğini kesin olarak söyleyemiyoruz. Onun yaşadığı dönemdeki yazılı kaynaklarda ve hatta daha sonraki dönemlerde bile görebildiğim kadarıyla *ötügen begi* diye bir ifadeye rastlanmamaktadır. Yusuf Has Hâcib'in *ötügen begi* diye tarif ettiği şahsı bildiğini farz etsek bile onun kast ettiği şahsın kim olduğunu nasıl anlayabiliriz? Tarihte bilgi ve tecrübesiyle nam salmış, hikmet sahibi olan ve Ötüken'de yaşamış birçok hükümdarın olduğu malumdur. Yusuf Has Hâcib, bunlardan hangisini kast etmiş olabilir?

İbarenin ilk kısmı olan *ötügen* hakkında İslam öncesi veya İslamlaşmamış kaynaklarda çeşitli bilgiler mevcuttur. Orhun yazıtlarında *ötügen'in* tek başına kullanıldığı yerlerin dışında kelimenin şu kelime çiftleriyle beraber kullanımına rastlanıyor: *ötügen yış*, *ötügen yeri*, *ötügen éli*, *ötügen irin*, *ötügen ortusu*, *ötügen kidin uçı*, *ötügen kuzı kidin uçı*, vs. (Schubert 1964: 213-215). Bu kullanımların dışında ilgi çekici bir şekilde Yuan döneminden (XIII.-XIV. yüzyıl) kalan ve bugün Çin'de muhafaza edilen tarihî içeriğe sahip Uygurca bir belgede *ötügen bodunı* 'Ötüken halkı' ifadesi geçmektedir (Tieshan-Zieme 2011: 139, 142).

Uygurcada *Ötüken'in* şahıs adı olarak kullanmasına pek rastlanmıyor. T II Çıqıtım 7 numaralı Uygur harfli sivil bir belgede *Ötüken'in* şahıs adı olarak geçtiği ilk olarak

Radloff tarafından tespit edilmiştir. Bahse konu olan metni ilk kez neşreden Radloff, parçadaki tanığı *ötügen temir* olarak okumuştur (1928: 127). Ancak bu metni daha sonra tekrardan neşreden Yamada, şahıs adını *ötünç temir* olarak düzeltmiştir (1972: 233-234). Ayrıca, birçok şahıs adının zikredildiği Mainz 858 (T III M 144) numaralı Uygur harfli bir parçada [*oğlum*] *ötügenke* (r5) şeklinde bir ifade geçmektedir (Zieme 1987: 268, 271). Metnin bağlamına bakıldığında bu kişinin bir yöneticinin oğlu olduğu tahmin edilebilir.

KB'deki beyitlerde *ötügen begi* hikmet sahibi, akıllı biridir. Tarihî kaynaklarda hikmet sahibi, akıllı ve bilgili unvanına sahip Ötüken bölgesinde hükümran sürmüş birçok idarecinin olduğu farz edilebilir. Bu isme en uygun olan unvan şüphesiz *bögü'*dür. Tuñukuk yazıtında iki yerde *bögü kagan* (34, 50) ibaresi geçmektedir. Buradaki *bögü kagan'*ın Kapgan Kagan (664-716) olduğu bilinmektedir (Mori 1969: 62-89). Manihaist çevreye ait Mani harfli M 919 (T M 417 ve TM 47) numaralı metindeki şu ifade oldukça dikkat çekicidir: *él ötüken kutı küç bérü yarlıgkatuğ üçün biz kamağun barça köñülteki kutuğ bulu tegintükümüz üçün* (Clark 2017: EH 407-409 [s. 197, 199]). Ayrıca, Maniheist çevreye ait Uygur harfli U 168 (T II D 173a, II) numaralı ketebe kaydındaki (v 17-19) şu ifade de dikkate değerdir: *ötükenteki nom uluğı tükel erdemlig y(a)rlıkançuçı bilge beg* (Clark 2017: EC 114-116 [s. 84]). Bu parça şimdiye değin birkaç kez neşredilmiştir, ancak metindeki *beg* hakkında hiçkimse bir açıklama yapmamıştır. Parça, 795-796 tarihinde yazılmıştır. Bağlamdan anlaşıldığı kadarıyla, Uygurlara Manihaizm'in zirvesini yaşatan ve onları Manihaizm ile tanıştıran Bögü Kagan'dan (759-779) metinde bahsedildiği tahmin edilebilir.

Diğer taraftan, Orhun yazıtlarında, *ıduğ ötüken* (Kül Tegin, Doğu 23-24) ifadesi geçmektedir. Ötüken'in Manihaist ve Budist çevrede de kutsal olduğuna dair deliller mevcuttur. Farklı dinî ve kültür çevrelerine ait Eski Türkçe metinlerde *ötügen'*in kutsal bir yer olarak kabul edilmesi oldukça önemlidir. Ancak İslamî dönemde böyle bir algının olduğuna dair elimizde bir delilin olmaması da epey düşündürücüdür.

Yusuf Has Hâcib'ten bir buçuk asır sonra yaşayan Cüveynî, meşhur eseri *Tarih-i Cihangüşa'* da Uygurlar hakkında naklettiği bir efsanede, Uygurların Afrasiyab olarak da bilinen Boku/Buku Tegin isimli bir hükümdarı olduğundan bahsetmektedir (1958: 55-56). Bahsedilen Boku/Buku Tegin'in kim olduğu kesin olarak belli değildir, ama bir ihtimale göre Ötüken Uygur devletinde Manihaizmi resmî devlet dini olarak kabul eden Bögü Kagan'ın (759-780) olması oldukça muhtemeldir. Eski Türkçe *bögü* kelimesi 'hikmet sahibi' (Clason 1972: 324b) anlamındadır ve bunun *ötügen begi* olarak yorumlanması mümkündür. Ancak Yusuf Has Hâcib'in eserinde *ötügen begi* ile kast ettiği şahsın Ötüken Uygur devleti hükümdarı Bögü Kagan'ın olup olmadığı hakkında kesin bir şey söylemek şimdilik biraz zor gözüküyor. Diğer taraftan Uygurlarda *bilge* ünvanlı başka hükümdarların mevcut olduğuna bakılırsa bu konuda net bir şey söylemenin hiç de kolay olmadığı oldukça açıktır.

Genç, XI. yüzyılda Karahanlılardaki Türk hâkimiyet telakkisinin mevcudiyeti konusunda Yusuf'un kaydettiği *ötügen begi* ifadesinin önemine dikkat çekmiştir (1981: 99). Özönder de Ötüken'in IX.-X. yüzyıllardan sonra da merkezî devlet olmadaki önemini yitirmediğini ve Yusuf'un 1962. beyitte bir hükümdar neslinin nasıl çıkıp sürdürebildiğine dair sözleri *ötügen begi'*ne söyletmesini Yusuf'un Aşina sülalesinin Ötüken ile tarihsel bağımlı bilgi olarak sakladığının bir işareti olarak sayılması gerektiğini düşünmüştür (2017: 22-23). Ancak İslamî dönem kaynaklarında Ötüken'in Türkler arasında kutsal olduğuna dair bir delilin olmadığı bilinmektedir. Yukarıda da belirttiğim üzere Kaşgarî'nin bu konuda herhangi bir şey kaydetmemesi oldukça önemlidir.

Sonuç

KB'nin 1962. ve 2682. beyitlerinde geçen *ötügen begi* hakkında birkaç sonuca ulaşmak mümkündür:

1. KB'nin yazmalarında *ötügen begi* ibaresi altı yerde tanıklanmaktadır. Sadece 1962. beyitte V'nin (97/23) tanıklığı ile *ötügen' in ebügen* şeklinde okuması kısmen de olsa mümkün gibidir. Diğer beş yerde kelime açıkça *ötügen* şeklinde yazılmıştır. Yazmalardaki tek bir tanığa dayanarak iki beyitteki *ötügen begi* ibaresinin *ebügen begi* şeklinde düzeltilmesi filolojik bakımdan kabul edilemez, zira diğer beş tanık bu teklife imkân tanımaz. Bu nedenle, yazmalardaki tanıkları esas alarak Yusuf Has Hâcib'in kendi elinden çıkan asıl nüshada *ötügen begi* ibaresinin mevcut olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

2. Orta Türkçe döneminde ilk kez *Codex Cumanicus'* ta tanıklanan Moğolca *ebügen* kopyasına *Codex Cumanicus'* tan önce başka bir metinde tesadüf edilmemiştir.

3. İslamiyet sonrası kaynaklarda *ötügen' in* kutsal bir yer olup olmadığı hakkında elimizde delil bulunmamaktadır. Şamanist (Paganist), Budist ve Maniheizt çevreye ait, İslam öncesi metinlerde *ötügen* yerinin kutsiyet ifade ettiği kesindir. Ancak, Yusuf Has Hâcib'in eserinde Maniheizt çevreye ait metinde geçen *Ötüken'* de yaşamış bilge bir kişiyi ya da Uygur hükümdarı Böğü Kagan'ı kast ettiğini söylemek için bir delil yoktur. Bahsedilen bu bilge kişinin tam olarak hangi şahsı ifade ettiği belli değildir.

4. Yusuf Has Hâcib'in zihninde *ötügen' in* kutsiyet taşıdığı ve bu kutsiyeti *ötügen beg* ibaresi içerisinde gösterdiği tahmin edilebilir. Oadaki bu bilginin kaynağının yaşadığı dönemdeki sözlü gelenekteki folklorik bilginin olması oldukça muhtemeldir. Yazılı kaynaklara yansımayan, o dönemdeki sözlü gelenekten gelen bilgiyle Yusuf Has Hâcib'in *Ötüken' i* zihninde yaşattığı tahmin edilebilir. *Ötüken' in* İslamî dönemde Yusuf Has Hâcib'in düşünce dünyasında yaşıyor olması da dikkate değer bir durum olarak değerlendirilmelidir.

Kısaltmalar

- F = Yusuf Has Hâcib (2015a).
 K = Üşenmez-Uçar (2014).
 KB = Kutadgu Bilig.
 krş. = karşılaştırınız.
 V = Yusuf Has Hâcib (2015b).

Kaynaklar

- 'Ala-ad-din 'Ata-Malik Juvaini (1958). *The History of the World-Conqueror*, Translated from the Text of Mirza Muhammad Qazvini by J. A. BOYLE, Vol. I-II, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Arat, R. R. (1959). *Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II: Tercüme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III: İndeks*, İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. ERASLAN, vd., İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Clark, L. (1977). "Mongol Elements in Old Turkic", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 75: 110-168.
- Clark, L. (2017). *Uygur Manichaeian Texts III: Ecclesiastical Texts, Texts, Translations, Commentary*, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- Dankoff, R. (1981). "Inner Asian Wisdom Traditions in the Pre-Mongol Period", *Journal of the American Oriental Society*, 101/1: 87-95.
- Dankoff, R. (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): a Turko-Islamic Mirror for Princes*, Chicago and London: University of Chicago Press.
- Dankoff, R.; J. KELLY (1982). *Mahmut el-Kāşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk) I*, Harvard: Harvard University Press.
- Doerfer, G. (1963). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter Besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuriszeit I*, Franz Steiner Verlag: Wiesbaden.
- Genç, R. (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İnan, A. (1970). "Yusuf Has Hâcib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar", *Türk Kültürü*, 98: 112-126.
- Kincses-NAGY, É. (2018). *Mongolic Copies in Chaghatay*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I (1942). *Viyana Nüshası*, İstanbul: Alâeddin Kırıl Basımevi.
- Mori, M. (1969). "Tonyukuk Hibun Ni Mieru Böğü, Bögü Qagan Ni Tsiute" [Tonyukuk Yazıtındaki Böğü, Bögü Kagan Üzerine], *Tōyō Gakuhō*, 52/1: 62-89.
- Özönder, S. B. (2017). "Kutadgu Bilig I Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun'dan Kâşgar'a, Balasagunlu'dan Kâşgarlı'ya", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2/2: 12-63.
- Radloff, W. (1891). *Das Kutatku Bilig des Jusuf Chass-Hadschib aus Bâlasagun, Theil I: der Text in Transscription*, St. Petersburg: Commissionaire der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Radloff, W. (1893). *Versuch eines Wörterbuch der Türk-Dialecte*, Erster Band: die Vocale, St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk'.
- Radloff, W. (1900). *Das Kutatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bâlasagun, Theil II: Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo*, I. Lieferung: p. 2-95 der Wiener Handschrift, St. Petersburg: Commissionaire der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Radloff, W. (1910). *Das Kutatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bâlasagun, Theil II: Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo* [II. Lieferung: p. 95-185 der Wiener Handschrift], St. Petersburg: Commissionaire der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Radloff, W. (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler*, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. MALOV herausgegeben, Leningrad.
- Schubert, J. (1964). "Zum Begriff und zur Lage des Ötüken", *Ural-altaische Jahrbücher*, 35: 213-218.
- Tezcan, S. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 178: 23-78.
- Tieshan, Z.; ZIEME, P. (2011). "A Memorandum about the King of the on Uygur and his Realm", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 64/2: 129-159.
- Üşenmez, E.; E. UÇAR (2014). *İslamî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri: Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hâcib, Kahire Nüshası (Tıpkıbasım)*, İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Yamada, N. (1972). "Uigurubun nuhi monjo oyobi yōshi monjo" [Uighur Documents of Slaves and Adopted Sons], *Ōsaka daigaku bungakubu kiyō* [Memoirs of the Faculty of Letters], 16: 163-268.
- Yusuf Has Hâcib (2015a). *Kutadgu Bilig B Fergana Nüshası (Taşkent Davlat Şarkşünaslik İnstitutu Huzurideği Abu Rayhan Beruniy Namli Şark Kolyazmaları Merkezi 1809. nr.)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yusuf Has Hâcib (2015b). *Kutadgu Bilig A Viyana Nüshası (Wien, ÖNB, Cod. A. F. 13)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zieme, P. (1987). "Materialien zum Uigurischen Onomasticon III", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1984*: 267-283.

